

KÖNYVEK

ÉLETTÖRTÉNETEK SZOCIOLÓGIÁJA

VARGA Attila

PhD-hallgató, ELTE

H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: vargaati@gmail.com

Pászka Imre: *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007.

A monográfia az élettörténettel s az önéletírással – a szerző terminusával *narratív történetformákkal* – kapcsolatos társadalomtudományi reflexiókat gyűjti egybe. A szerzőt többféle szándék vezérli. A kötet megírásának háttérében egy nagyobb élettörténeti interjú kutatás áll a kistérségi lokális elitekről. A kötet részben az ennek feldolgozásával kapcsolatos elemzési munkálatokhoz nyújt keretet, ennek megfelelően az elméleti és részben kutatás-eljárási problémák iránt érdeklődők haszonnal forgathatják. Nem egy kvalitatív interjúzási és adatgenerálási technikákat bemutató kézikönyvvel van azonban dolgunk (erre a célra ajánljuk: Wengraf 2001). A szerző bevallott szándéka, hogy egységes keretbe foglalja a narratív vallomásos dokumentumok társadalomtudományok szempontjából releváns vetületeit. A chicagói iskolától napjainkig, tehát régi és az új társadalomtudományos szakirodalom kerül terítékre, interdiszciplináris megközelítéssel, amely, a tárgyat tekintve szinte magától értetődik. Az egységesítő, lehatároló keret, amivel a „posztmodern komplexitás terhét” is orvosolni kívánja a szerző a hermeneutika, ugyanis ezt tekinti a schützi fenomenológiai és a weberi megértő szociológia alapjainak is. Ebből következően nem az adat előállítás képezi a tárgyat, hanem a hermeneutikai belátás, vagyis a megértés-értelmezés tárgya, a lejegyzett, írásba rögzített élettörténeti, önéletírói szöveg.

A „narratív történetforma” kifejezés azokra az egyes szám első személyű írásban rögzített szövegekre utal, amelyek egy megélt életet annak kezdeteitől a rögzítés pillanatáig mutatnak meg. Ezekben a szerző és a kutató a feltáráuló valóságértelmezések, tapasztalatok, élmények szubjektivitását tekintik a legértékesebbnek. A kötet az ezek köre szerkeszthető értelmezési eljárásokhoz visz közelebb. Az életutakban feltároló eseménytörténet vagy az élettörténetek aggregálásának problematikája, vagyis a csoport megjelenítése és a csoporton belül az egyén különállásának exponálása szintén tárgyalásra kerül. Az életutak kontextuális vizsgálata, az életrajzokra jellemző sajátos szerkesztési elvek és funkciók, az emlékezés fenomenológiája, a történelem és egyén kapcsolata, a szöveg-valóság reprezentációs kérdései képezik a fontosabb csomópontokat a szövegben.

Az narratív történetformák kontextuális vizsgálata, az élettörténet-önéletrész sajátos szerkesztési elvei és funkciói, az emlékezés fenomenológiája, a történelem és egyén kapcsolata, a szöveg-valóság reprezentációs kérdései képezik a fontosabb csomópontokat a könyvben. Az ezekkel kapcsolatos összes gondolat és feltevés, az így érintett összes szerző még csak közelítő felsorolása sem lehetséges a recenzió keretei között, az alábbiakban legfeljebb ízelítőt tudok nyújtani a főbb megállapításokból.

Az elhatároló, lehatároló munka első lépéseként a szerző – egy eszmetörténeti felfedezés után – a narratív történetformák antropológián belüli kezdeteivel foglalkozik. Meglátása szerint a kulturális antropológia az Egyesült Államokban máig tartó kölcsönhatásban van az ottani szociológiával, legalábbis annak kvalitatív ágával. Ennek kezdete a chicagói iskola első nemzedékéig vezethető vissza. E kapcsolatnak az eredménye, hogy az elsőként az amerikai kultúranropológiában megjelenő kutatói reprezentáció körüli posztmodern kétségek és útkeresések egyenesen elvezettek a kvalitatív metodológiák, így az életrajzi kutatások körüli „műfaji robbanáshoz” (egyesek biográfiai fordulatról beszéltek, lásd pl. Chamberlayne–Bornat–Wengraf 2001). Amellett, hogy kritizálja és válságjelenségeként kezel egyes fejleményeket, valamint igyekszik felmutatni az antropológia és szociológiai megközelítések közötti különbségeket, szerinte nem lehet a tanúságok levonása nélkül elmenni a „reprezentáció válsága” nyomán fellépő problémák mellett.

A múlt század nyolcvanas-kilencvenes évekre több eltérő kezdeményezés indult az életrajzi módszerek szisztematizálására, ennek eredménye, hogy mostanra a legtöbb módszertani kézikönyv tárgyalja a biográfiai interjúzást és annak elemzését. Lényegében ezeket a kortárs fejleményeket nevezi Pászka „új életrajzi módszereknek”. Bár az új életrajzi kutatások területe a sokféle irányultság, tudományterületi megosztottság miatt nem tekinthető elég integráltnak, a szerző szerint körvonalazható és (a szociológián belül) elkülöníthető egy német és egy angolszász vonulat. Természetesen a terület egészére jellemző a társadalmi konstruktivizmus, az élethelyzetek sokféleségére, töredezettségére, megszakítottságára való érzékenység, illetve korunk tudományelméleti trendjeire való nyitottság. A német vonulat inkább vonzódik a megbízhatóság és érvényesség klasszikus felfogásához, míg az amerikai átértelmezi azt. Az utóbbi aktivista beállítódást képvisel, és ezzel összefüggésben az adatgyűjtés módzatai mellett az írás, a prezentáció kérdései izgatják, míg a német inkább analitikus, az időbeni tapasztalatformálódás rekonstrukciója foglalkoztatja.

A narratív történetformákból elsődlegesen kinyerhető ismeretek az emberek jelentésadásai, ezért fontos a kapcsolódás a hermeneutikai hagyományhoz. A szerző elemzően ismerteti a hermeneutikus filozófusok, elsősorban Gadamer és Ricoeur munkásságát és felhívja a figyelmet a kulcsfontosságú koncepciókra, mint a hermeneutikai kör, a horizont összeolvadás vagy a jó Gestalt megalkotásának szempontja. Ricoeurnek a szövegközpontú társadalomtudomány kidolgozásának irányába tett lépéseit különösen fontosnak tartja a narratív történetformák kutatása számára, nem pusztán azért, mert a hermeneutikát mint „módszert” kiterjeszti a társadalomtudományok egészére, hanem mert ezzel közvetlenül igazodik Weber megértő szociológiájához: Ricoeur ugyanis ehhez kapcsolódva mutatja be, hogy a szövegközpontú társadalomtudomány koncepciója az austini beszéd-cselekvések területén is érvényes. Ez utóbbi azonban csak az átírás útján lehetséges, mert ez nyithatja meg a hermeneutikai értelmezés számára az utat. Az élőbeszéd funkciója ugyanis más, mint

az írott szövegé. Az írott szöveg eltávolodik a beszédhelyzettől, „mindenki” számára közvetlenül szólal meg, ennek megfelelően van megszerkesztve, hatásösszefüggésbe kerülhet, és elmélyült értelmezés tárgya lehet. A narratív történetformák értelmezésének kérdése tehát nem az élőbeszéd, társalgás (interjú) keretei között adott.

A következő nagyobb tematikus egységben a szerző az élettörténetre fókuszáló kutatások társadalomtudományi alkalmazására irányuló kezdeményezéseket veszi számba. Először felveti a kérdést, hogy a kezdetben az antropológián belül használt és később széles körben meghonosodott *life history* terminus használata mennyiben helyes vagy helytelen. Történelme mindenképpen csak kollektív képződményeknek van. A narratív történetformák a személy identitásának konstruálása körül forognak, így legfőképp azzal a nehézséggel kell megküzdeniük, hogy az életesemények során bekövetkező változások ellenére fenntartsák, illetve megkonstruálják önmagukat mint relatív állandóságot. A történész is hasonló problémával áll szemben, hiszen szintén narratívákat sző, de a tárgya más jellegű, nem is beszélve arról, hogy míg ennek kiindulópontjai a „néma nyomok”, ez előbbieké a különféle pszichikai és társadalmi funkciók szerint működő élő emlékezet. Az olyan kutatási irányzatok, mint az *oral history* és a *folk history* elsődlegesen ilyen csoportok vagy események feltárására specializálódtak, hasonlóan egyébként a *life history*-hoz, ami eredeti jelentésében az antropológián belül az írásbeliség nélküli kultúrák kutatásának egyik eszköze.

Az élettörténetek analitikusan felvázolható alapszerkezetét a könyv két komponensből építi fel: az életútból és az elbeszélte történetből. Az előbbi az életesemények és az ehhez tartozó kontextus objektívnek tekinthető aspektusára vonatkozik, ami adatszűrű és – esetleg – ellenőrizhető is. A kronologikusan felépített idő és a hozzá kapcsolt pusztán történések sorolhatók ide, szemben a reflexív jellegű élményekkel, tapasztalatokkal és értékelésekkel, melyek az elbeszélte történetek jellemző összetevői. Ezek szerves egységeknek tekinthetők, hiszen egymást szervezik. Habár az életút képezi az elbeszélte történet alapját (hisz az utóbbi reflexiójának az életút a tárgya), az életút sem tekinthető a megtörtént életesemények pontos leltárának: a jelen kívánalmából, az interjúhelyzetből következő értékelések, értelmezések, végül is maga az elbeszélte életút is hat rá. Nagyon hasonló megfontolásokat követ különféle törekvéseket színtetizáló munkáival – az ebben a kötetben is bemutatásra kerülő – Gabrielle Rosenthal, amennyiben ő is él a fentihez hasonló megkülönböztetéssel. Rosenthal módszerével a múltbéli perspektívák rekonstrukciójára törekszik, ami a jelenbeli elbeszélés, önprezentáció megértése szempontjából fontos. Ugyanakkor ez a rekonstrukciós művelet is az elbeszélte történet és az életút folytonos ütköztetése segítségével valósítandó meg.

Jellemző módon az élettörténeti interjúk készítői émiikus adatokkal dolgoznak, és ezzel összefüggésben rugalmasan képesek kezelni saját előfeltevéseiket és kutatási hipotéziseiket, ha nem éppen az alapozott elmélet instrukciói mentén haladnak. Pászka azonban felhívja a figyelmet az életutak szelvényesítése következtében előforduló „egyoldalúságokra”. Egy életutat valamilyen szempont alapján kezd a kutató interpretálni, klasszikusan a történelmi vagy makrotársadalmi eseménysorok és az egyén közötti összefüggés érdeklő, vagy valamilyen sajátos életforma, kívülről tipikus (megbélyegzett, elit, deviáns... stb.) élethelyzet, sors képezi a konkrét kutatás tárgyát. Ezek kutatásának megvannak a sajátos paradigmatis éle feltevései, konceptuális készletei, esetleg közvetlenül a biográfiai módszerhez kötődően, amint az az új életraj-

zi módszerek esetében igen gyakori. A hermeneutikai megfontolások következetes alkalmazása szemben áll az előbbiekkal, mivel ez felteszi, hogy minden élet egyedi és totális – ez a hermeneutikai kör működésének is egyik alapfeltétele.

Pászka bevezeti a műveletek fogalmát azzal a céllal, hogy az efféle szelvényesítéseket megjelölje, és egységes keretbe ágyazza. Az egyén élete során különféle „alternatív vagy rutinos adaptációs” cselekvéssort kezdeményez, vagyis „cselekvéseivel problémamegoldó műveleteket” hajt végre az adott társadalmi kontextusban. Az egyén szintjén mindezek spontán módon lejátszódó mechanizmusok, melyek analitikus feltárása a kutató feladata. Itt figyelembe véve az élettörténet alapszerkezetét, a visszaemlékezés, a reflexió megértése ugyancsak egy műveleti sor az alany részéről, ezt a megélt életútra és a jelen kontextusára kell vonatkoztatni. Mindezen mechanizmusok összefonódásának feltérképezése vezet eredményre, nem pedig az a kutatói gyakorlat, hogy különálló tárgyak és hozzárendelt módszerek kijelölésével „felszabdadják” az élettörténetet, mint az az új életrajzi módszerek esetében történni szokott. Láthatóan a német életrajzkutató iskolához tartozó Fritz Schütze folyamatstruktúrákról és pályákról alkotott elmélete közel áll a műveletek itt vázolt koncepciójához. Megközelítésében a társadalom makrostruktúrájába ágyazott cselekvők nemcsak a bevett elvárásoknak engedelmessé válnak, melyek orientálják és szocializálják őket, hanem szándékaival ellentétes körülményekkel is szembesülnek. Ezek szenvedéstörténeteket generálnak, és a dezintegrációs helyzet szükségképpen elzárva tart bizonyos folyamatokat az élettörténeti elbeszélő számára, és csak kutatói konstrukcióként kerülnek a felszínre. Pászka egyébként bírálja Schützt, mert szerinte ő is „életútfragmentumokkal” operál, és Schütze folyamatstruktúráit is egyféle műveletnek tekinti. Lényegében a fentebb bemutatott élettörténet alapszerkezet komponensei és ezek feltárása is egyfajta műveletként értelmezhetőek.

A harmadik nagyobb tematikus rész, tágítván a képet, a pszichológiai, szociálpszichológiai, történelemelméleti relevanciák bemutatását tűzi ki célul, és eltávolodik a szűken vett „életrajzi módszerekhez” kapcsolódó irányzatoktól. Az első kérdésfeltevés az narratív történetformákat körülvevő és velük viszonyban álló kontextusok használatát érinti. A „beágyazottság” problémáját hármasságban tárgyalja: a társas viszonyok kontextusa az interakciós helyzetből a kollektív emlékezet elméletéig terjed; a tér-idő struktúráival kapcsolatban Luhmann időszociológiáját és a fenomenológiai-hermeneutikai teljesítményeket (elsősorban Ricoeur miméziselméletéhez kapcsolva) ismerteti az élettörténetekre vonatkozóan; végül a kontextusok pluralitását és az esetek tér-idő függőségét hangsúlyozó mikrotörténelmi iskola belátásával foglalkozik. Ezen a ponton is hangsúlyt kap tehát a narratív történetformákban megnyilvánuló egyediség, vagy – aktualizálva a sokféle megközelítésből adódó szempontot – a beágyazódás rétegeinek kimutatása: „A narratív történetformák kontextualizáló vizsgálata éppen arra való, hogy az emberek által megélt (élet) történeteket összefüggésbe hozzuk a történelemmel, illetve abba beágyazzuk, azért, hogy láthatóvá lehessen tenni azokat az eltolódásokat, amelyek a tér-idő tapasztalás egyénileg megélt módjai és az általánosan követett életformaminták között állhatnak elő.”

Interakciós szinten az „én” formálódásának a kérdése a kiindulópont (Rom Harré, Gergen szerzőpáros, Pataki Ferenc, László János). Az itt tárgyalt szerzők megközelítésében az emberek önreprezentációja dialogikusan megformált, vagyis az énkép, a viselkedés helyzetről-helyzetre váltakozó formát ölt, reflexivitását is csak ezekben a

helyzetekben megtapasztalt dialogikus modell szerint valósíthatja meg. Egy másik szinten, a mai narratív felfogások szerint identitásunkhoz bizonyos alapvető elbeszélésekhez igazodunk, mely narratív identitások képesek rávilágítani a normatív és leíró kontextusok közötti összműködésre, valamint közvetítenek a makro-mikro szintek között. Halbwachs egyéni- és csoportidentitással, kollektív emlékezettel kapcsolatos értekezését Pászka az előbbi felfogás egyik első és eredeti megfogalmazásának tekinti. Az egyéni, epizodikus tapasztalatok dekontextualizálódása révén születő kollektív fogalmi és elvont emlékezet Halbwachs elgondolásában elkülönül egymástól, mivel az egyén egyszerre több ilyen identitás hordozója, különféle csoportok emlékezetében is részt vehet. Ez előrevetíti a csoportokon belüli tudásmegosztás illetve a többféle identitás konstrukció kérdését is.

A narratív pszichológia narrativitás-funkciójával, szerkezetével kapcsolatos eredményei nyilván a szociológia számára sem kerülhetők meg, hiszen ebben a tárgyban sokkal előrébb jár, és sok, a kultúra és a társadalmilag konstruált tudás szempontjából fontos ismerettel szolgál. Pászka ezen ismeretek adaptálására a következő irányt javasolja: „...a szociológia érdeklődése kiterjedhet az elbeszélte történetek működésmódjára, s a formális eszközkészletükre, azonban a mit tesz értelmében, érdeklődésének fő csapásiránya a cselekvés-esemény halmazának tartalmára irányul, arra a referenciális valóságra, s annak motivációs alapjaira, illetve hátterére, amelyre az elbeszélte történet utal.” Az interszubjektíven osztott és értelmezhető szerepek és motivációk feltárása tehát a narratív történetformákon keresztül tárható fel. Konkrétabban az élettörténetek, önéletírások a társadalmi legitimációs mechanizmusok, sematizációk, a hallgatólagos tudás és társadalmi integráció funkcióinak megértésébe, azok interszubjektív konstituálásának módozataiba enged betekintést. A narrative pszichológia ezekhez biztosít modelleket, azaz a narratívák szerkezetére és funkcionális működésére vonatkozóan alkot elméleteket.

Az utolsó fejezetekben az életútban összegyűjtött tapasztalatokkal kapcsolatos kérdésekről olvashatunk. Az elbeszélések és a tapasztalat között lévő distancia problémájával sokan foglalkoztak már. A narratív történetelmélet számára ez központi jelentőséggel bír. Hayden White és David Carr kapcsán a szerző megjegyzi, hogy a történettudományt érintő „reprezentációs válság” a társadalomtudományok egészére jellemző. A narratív történetformák kutatása esetén viszont nem csak a kutató nyelvi konstrukcióiról kell számot adnunk, vagy tudunk számot adni, hanem az alany tapasztalatképzésének története és azok megfogalmazásai is feladat elé állítanak bennünket. A narratívák retorikai szerkezete, az eseményeket leegyszerűsítő, homogenizáló képalkotása torzításokat okoz, ha a tapasztalatszerzés kérdése foglalkoztat minket.

Ezekkel a kutatónak számolnia kell, és Pászka be is mutat néhány eljárást ezek kezelésére. A történésszel ellentétben a szociológus kérdéseket fogalmazhat meg az őt érdeklő személy számára. A szerző például Lotman nyomán megjegyzi, hogy az alany retrospektív látószögéből következően az életútról fatalisztikus képet kaphatunk. Az elbeszélő múltbéli helyzetképét és intencióit rekonstruáló kutatónak fel kell térképeznie a múltbéli alternatívákat is, melyekkel az alany szembe nézhetett, és ami alapján döntéseit végül meghozta. Az eseményekből kinövő élettapasztalat az időben rétegzett átalakulások során keletkezik. A schützti „leülepedés” fogalmához kapcsolódóan Pászka kifejti, hogy az életút objektív tényeire való rákérdezés elvezetheti az alanyt a ta-

pasztaatformálódás, vagy sémaképződés kezdeteihez és újabb tartalmakkal bővítheti a folyamat megértését.

A kötet egyedülálló vállalkozás, a recenzens tudomása szerint nincs még egy olyan munka, amely az életrajzírás, -kutatás, az élettörténetekben feltáruló világok értelmezésével kapcsolatban ilyen komplex szemléletmódot érvényesített volna. Haszonnal forgathatják a narratológia, a fenomenológiai szociológiai megközelítés iránt érdeklődők, élettörténeti kutatásokkal foglalkozók számára pedig megkerülhetetlen tudásanyagot gyűjt össze és mutat be újszerűen a könyv. E sokszínű halmaz szisztematizálására tett kísérlet új perspektívákkal bővíti a narratív történetformákról való gondolkodást, új szempontokat vezet be azok értelmezésére. Habár az interjúzási technikákkal közvetlenül nem foglalkozik a szerző, erre vonatkozóan is akadnak megfontolásra érdemes gondolatok a könyvben.

IRODALOM

- Bornat, J.–Chamberlayne, P.–Wengraf, T. (2000): *The Turn to Biographical Methods in Social Science: Comparative Issues and Examples*. London: Routledge.
- Wengraf, T. (2001): *Qualitative Research interviewing: Biographical Narrative and Semi Structured Methods*. London: Thousand Oaks/New Delhi: Sage.